

Пузирьов Є.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Романів В.П.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ЯК УЧАСНИКА ДОСУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті розглядається психологічні знання щодо особливостей особистості неповнолітніх, слугують передумовою якісного та законного досудового провадження. Зазначено, що роль неповнолітнього у справі визначатимуться віком та статтю, характеристиками, психічним здоров'ям та соціальним статусом. Обумовлено, що період неповнолітності займає значний інтервал часу, що включає шість періодів розвитку. Зазначено, що оскільки акцент у статті здійснений на неповнолітнього правопорушника, то детально розглядалися періоди, починаючи з 7 років. Відзначено, що психологічна особливість неповнолітніх полягає в легкому впливу навіювання зі сторони, що здійснює значний вплив на дії та прийняття рішень. Значна увага приділена підліткам, які на фоні власної особистісної та соціальної перебудови, є найбільш поширеною групою неповнолітніх правопорушників. Відповідно до наявності в їхньому життєвому досвіді протиправних дій, взаємодія на етапі досудового розгляду може бути значно ускладненою. Окреслено дві групи факторів, які характеризують злочинні дії неповнолітніх. Вказано фактори, які впливають на деструктивне формування особистості неповнолітнього, формування схильності до девіантної та делінквентної поведінки. Зазначено перелік питань, які потребують уточнення особливостей умов життя і виховання неповнолітнього на досудовому етапі провадження. Наголошено на необхідності використовувати психологічні можливості дитини найбільш повно з врахування психофізіологічних можливостей. Зазначено характерні ознаки правопорушень, що вчинені неповнолітніми. Наголошено, що велике значення для слідства має вивчення морально-психологічних властивостей особистості неповнолітнього. Вказано, що важливу роль у виборі правильної тактики допиту відіграє стать неповнолітнього. Обумовлено особливості підготовки та проведення допиту неповнолітньої особи.

Ключові слова: досудове провадження, неповнолітній, допит, особистісні характеристики, психічних стан, емоційна сфера, соціальне оточення.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що психологічні знання щодо особливостей особистості неповнолітніх, слугують передумовою якісного та законного досудового провадження. З огляду на сказане, вивчення психологічних особливостей особистості неповнолітнього правопорушника як учасника досудового провадження зумовило необхідність у глибокому науково-психологічному дослідженні положень щодо особливостей особистості неповнолітнього як учасника досудового провадження на сучасному етапі розвитку суспільства. У своєму дослідженні ми намагалися виокремити основні психологічні особливості особистості неповнолітнього, що необхідно враховувати на етапі досудового провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час дослідження було здійснено акцент на наукових здобутках таких вчених як: О. О. Андреев, Р. М. Балац, А. Ю. Борох, А. П. Гусак, З. Я. Ковальчук, М. В. Костенко, О. В. Мушинська, О. Ю. Петечел, А. С. Сабуров, М. В. Сіренко, Ф. М. Сокиран.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження – дослідити основні психологічні особливості особистості неповнолітнього, що необхідно враховувати на етапі досудового провадження.

Виклад основного матеріалу. Якою б не була роль неповнолітнього у справі – свідка, потерпілого, обвинуваченого – його поведінка під час допиту, зміст, форма, достовірність показань у процесі проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на протидію злочинності, визна-

чатимуться, насамперед, віком та статтю, характеристиками, психічним здоров'ям та соціальним статусом.

Період неповнолітності займає значний інтервал часу, в якому виділяються періоди розвитку. Ці періоди характеризуються рівнем сприйняття явищ зовнішнього світу, різних особливостей психічних процесів і, звичайно, різної здатності до відтворення в процесі раніше проведених слідчих дій.

Психологія і педагогіка виділяють 6 груп неповнолітні залежно від віку та розумового розвитку: 1) дитячий вік – від народження до одного року; 2) раннє дитинство – від року до трьох років; 3) дошкільний вік – від 3 до 7 років; 4) молодший шкільний вік – від 7 до 11 років; 5) підлітковий вік – від 11 до 14–15 років; 6) старший шкільний вік – від 14–15 до 17–18 років.

У віці 7–10 років у дітей відбуваються глибокі зміни: помітно збагачується свідомість, мислення, мова, словниковий запас, розвивається вміння пояснювати події на основі отриманого досвіду, формуються навички послідовної, логічної розповіді з більш детальною інформацією. Їхня уява стає більш реалістичною. Варто відзначити здатність запам'ятовувати побачене або почуте, хоча до 14 років підлітки ще не вміють логічно відтворити подію, виділити в ній головне. Проте вже в цьому віці в розмові можна апелювати до їхнього почуття відповідальності, усвідомлення того, що людина має бути чесною, правдивою.

Підлітки від 11 до 14–15 років не завжди адекватно сприймають вчинки людей. Ось чому вони іноді схвалюють негативні вчинки людей і схильні до прийняття різноманітних пропозицій. У дітей підліткової групи значно розширюються пізнавальні інтереси, зростає самосвідомість, бажання до самостійності, самоствердження, загострюються окремі риси характеру, а саме: надмірна самовпевненість, гордія, емоційна нестабільність та ін. З досягненням 14 років для них стає очевидною суспільна небезпека злочинів, наприклад, вбивства, умисного заповідання тяжких, середньої тяжкості тілесних ушкоджень, сексуального насильства та деякі інші.

Для цієї групи неповнолітніх також характерні широкі пізнавальні процеси, самостійність у роботі, бажання спілкування з людьми, виникнення почуття обов'язку та відповідальності. Але в силу вікових особливостей психіки неповнолітні не завжди здатні правильно сприймати вчинки людей. Підлітки мають високий рівень розвитку самовпевненості та гордості, дисбаланс

в поведженні, велика чутливість до коментарів інших, іноді різкість і грубість, некритична оцінка своїх дій і недостатня жорсткість. Їхні бажання часто не відповідають можливостям, тому вони мають схильність до фантазування. Іноді готові до помилкового героїзму і неправильно розуміють соціальну ідентичність, як наслідок, деградоване сприйняття вчинення злочину, взяття на себе чужої провини, закріплення в бажаній компанії будь-якими засобами.

Неповнолітні виявляють імпульсивність і емоційну збудливість. Байдужість батьків до виховання підлітка спонукає його до пошуку авторитетних осіб, з якими можна спілкуватися «поза родиною». Тому знехтувані підлітки є більш довірливими, ніж дорослі, легко піддаються впливам асоціальних елементів, у тому числі старших ровесників. Потрапивши в такий осередок, починають копіювати негативні аспекти поведінки (нечесно поводитися, вживати алкоголь, легкі наркотики, палити), які його позиціонують з самостійністю та статусом «дорослого».

Облік психологічних особливостей підліткового віку – основа успішного формування довірливих стосунків в процесі їх використання як джерел інформації при проведенні допитів. Зокрема, велике значення має реакція оперативного працівника на прояви завищеної самооцінки з боку підлітка. Якщо своєчасно розпізнавати ці прояви та своїми висловлюваннями, жестами, мімікою показати підлітку, що він абсолютно правильно себе оцінює, закріпити свою думку про себе, свої позитивні якості, тоді можна розраховувати на певну довіру з його сторони [3].

Зміни в центральній нервовій системі, що впливають на розвиток психіки підлітків, тягнуть призводять до появи вікових порушень, об'єднаних поняттям «пубертатна криза». Це особлива група дій пов'язана з кримінальною діяльністю, з дуже агресивними проявами, внаслідок виникнення ідеї помсти або ворожнечі, а іноді і вбивства, виникнення особистих страхів або нездорових фантазій. Це все прояв бажання негайної реалізації таких ідей, а також збочені нахили у вигляді проявів небезпечних вчинків. Саме цим значною мірою пояснюється специфічний психологічний механізм вчинення злочинних діянь особами цієї категорії.

Неповнолітні вчиняють злочини насильницького характеру, а саме: вбивства, заповідання шкоди здоров'ю та власності (крадіжка, грабїж, пограбування). Необхідність виділення цих злочинів окремо, пов'язана з віковими психологічними

характеристики правопорушників: з одного боку, це вже не діти, а з іншого боку, вони ще не дорослі. Їм на цій стадії властива висока конфліктність, зокрема прагнення до самоствердження через імітацію асоціальних форм поведінки. Все це відображається на скоєних ними злочинах і має бути враховано при розслідуванні.

Старші учні (від 14–15 до 17–18 років) характеризуються прагненням до незалежності та користуються надмірною уявою щодо власних здібностей та можливостей. Вони характеризуються підвищеною активністю, рухливістю, підвищеною збудливістю і швидкою зміною настрою.

До 16 років у молоді в цілому формується правосвідомість, завершується процес соціалізації особистості. Неповнолітні віком 14–18 років мають широкі права самостійно укладати ряд цивільно-правових угод, нести майнову відповідальність у зазначених варіантах. Тому правомірно визнається, що допит осіб, які досягли 16–17 років, доцільно проводити з використанням тих самих тактичних прийомів, які рекомендовані для допиту дорослих [11, с. 85].

Залежно від вікової групи, визначено психологічні особливості осіб віком до 18 років, і на що слід звернути увагу під час бесіди: дошкільний вік (погано орієнтується в причинно-наслідкових зв'язках, властива деталізація сприйняття; складні події сприймаються фрагментарно); молодший шкільний вік (володіють навичками усвідомленого сприйняття, логічного мислення, схильні до фантазування); підлітковий вік (почуття дорослішання, прагнення до незалежності, впевненості в собі та гордині, неврівноважена поведінка, підвищена чутливість до критичних коментарів); старший шкільний вік (неправильна моральна оцінка разом із підвищеним прагненням до незалежності, перебільшенням, неврівноваженість, підвищена вразливість) [3].

Отже, ознаки злочинності неповнолітніх визначаються двома групи факторів:

- хронологічні рамки певної вікової групи та її анатомо-фізіологічні особливості;
- індивідуально-психологічні, соціально-психологічні та інші ознаки неповнолітніх [10].

Вікові особливості самі по собі не породжують протиправної поведінки, тільки якщо є спрямованість особистості підлітка, в силу особливостей його життя і особливостей виховання. В процесі адаптації, підліток формує соціальні стереотипи, властивості та характеристики. І навпаки, порушення механізму адаптації призводить до соціально-психологічної ізоляції. Особливості в

поведінці та характері неповнолітнього перешкоджають правильним стосункам, що породжують міжособистісні конфлікти. Залишений в ізоляції, нездатний задовольнити основні потреби у спілкуванні та самостверженні неповнолітній намагається утвердити свою особистість найрізноманітнішими і доступними способами.

Причини дезадаптації різноманітні: неадекватна самооцінка, погана успішність, неправильне ставлення до людей, до роботи, брак взаєморозуміння серед однолітків та ін. Дезадаптація неповнолітніх сприяє їх фізичним і розумовим вадам. Діти, як правило, важко переносять свої відмінності від однолітків у навчанні і, намагаються їх компенсувати це різними діями. Зміни в психіці неповнолітніх призводять не тільки до непристосованості. Разом із несприятливим впливом ситуації вони можуть впливають на прийняття рішень, послаблюють механізми контролю поведінки [12].

А. А. Андреев зазначає, що уточнення особливостей умов життя і виховання неповнолітнього сприяє вирішенню ряду процесуальних, організаційних, тактичних питань: а) проведення заходів щодо виправлення неповнолітнього; б) встановлення ставлення особистості до вчиненого діяння; в) виявлення всієї сукупності обставин, що сприяли вчиненню правопорушення; г) вжиття заходів щодо запобігання вчиненню правопорушень іншими неповнолітніми; г) встановлення міри відповідальності безпосередніх педагогів неповнолітнього; д) розробка тактики проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього [1, с. 13].

На етапі досудового провадження потрібно встановити низку обставин, взаємозв'язок яких об'єктивно існує між умовами виховання неповнолітнього та обставиною, що сприяли вчиненню правопорушень. При цьому неповнолітній залишився наодинці зі своїм внутрішнім проблемами та з байдужим ставленням до себе з боку адміністрації, громадської організації, небажанням чи невмінням з'ясувати особливості його внутрішніх переживань, прищеплювати інтерес до праці, залучати колектив до громадського життя, вчасно і різко засуджувати негативну поведінку. Додаткові джерела, які підлягають вивченню під час досудового провадження: 1) характеристика з місця роботи та навчання; 2) відомості отримані під час опитування батьків, осіб, які їх замінюють, вчителів та представників адміністрації закладу освіти; 3) свідчення осіб, з якими неповнолітній підтримує товариські чи дружні побутові стосунки; 4) отримані відомості від осіб, які прожи-

вають разом з неповнолітнім, та сусідів, працівників житлово-комунального управління [2].

Під час допиту будуть використовуватися психологічні можливості дитини найбільш повно, при формулюванні потрібно поступово ускладнювати запитання. Наприклад, спочатку запитати про місце, де сталися події, які предмети помітила дитина, хто був учасником і які дії чинив, а вже потім з'ясувати, чи розуміє дитина, що сталося. Крім того, не рекомендується виправляти вимову дитини, перепитувати її без необхідності.

Психологічна особливість неповнолітніх полягає в тому, що вони легко піддаються навіюванню, сторонньому впливу. З одного боку, це проявляється в схильності дитини не усвідомлено слідувати вимогам інших осіб, а з іншого – у схильності до такого наслідування. В результаті неповнолітній може розповісти не те, що пам'ятає, а те, що говорять старші [7].

У такому випадку їхні розповіді про те, чого вони самі не бачили, виглядають значно збідненими, схематичними, непослідовними. При допиті неповнолітніх, особливо потерпілих, питання, що зачіпають сформований у них емоційний комплекс, слід чергувати з нейтральними питаннями або такими, що викликають позитивні емоції, демонструючи при цьому такт і увагу до дитини.

Більш того, враховуючи психологічні особливості неповнолітнього, потрібно поводитися коректно, ввічливо, з повагою до особистості, без підлабузництва і фамільярності, підкреслюючи важливість їх показів у конкретному кримінальному провадженні.

Відповідно до статті 22 Кримінального кодексу (далі – КК) України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким на момент учинення злочину виповнилося 16 років [8]. Правопорушення, вчинені неповнолітніми, характеризуються такими ознаками як: відсутність цілеспрямованої та продуманої організації злочину; примітивні шляхи входу в приміщення; вибір технік злочину, які такими не є, оскільки потребують великої фізичної сили; невелика кількість викраденого; відсутність професійних і кримінальних навичок; нелогічні дії на місці злочину; вчинення хуліганських і цинічних дій; заподіяння множинних ушкоджень потерпілим; не приховування злочину. Часто злочини неповнолітні мають груповий характер. Такі групи виникають часто як ігрові. Тяжкість злочинів, що вчинені групою, як правило, залежить від участі в ній дорослого або підлітка, який має злочинний досвід [4].

Велике значення для слідства має вивчення морально-психологічних властивостей особистості неповнолітнього. Вони включають його потреби, прагнення, захоплення, інтереси. Не менше важливо дослідити світогляд дитини – його уявлення про світ, своє місце в ньому, відповідно до середовища. У типовому вигляді неповнолітні здебільшого виступають як споживачі, їм не властиво почуття відповідальності перед суспільством, родиною. Його дії стимульовані часто образою за низький соціальний статус батьків; відсутність бажаних матеріальних благ і прагнення здобути їх за будь-яку ціну мотивує їх поведінку. Серед неповнолітніх формується небезпечна «філософія» – забрати у суспільства того, чим він був позбавлений. Тому більшість злочинних дій неповнолітніх мають корисливу та корисливо-насильницьку орієнтацію [5].

Інформація про погляди, інтереси, потреби, ціннісні орієнтації, характерні вольові та емоційні ознаки та властивості неповнолітнього є підставою для судово-медичної оцінки його поведінки. Спостереження за неповнолітнім слідчими спрямоване на отримання такої інформації, яка може передбачити його поведінку в процесі комунікації.

Важливу роль у виборі правильної тактики допиту відіграє стать неповнолітнього. Неповнолітні можуть представляти інформацію з певними відмінностями. Для дівчат велике значення має емоційна сторона того чи іншого явища, відносин між людьми. Їхню увагу одразу привертає інформація про родину, дітей, осіб протилежної статі. Їх цікавлять різні деталі (які представники чоловічої статі вважають дрібницями) і сам процес спілкування [9, с. 76].

У процесі підготовки до допиту неповнолітнього необхідно враховувати такі аспекти: опитувати дітей про емоційно нейтральні для них обставини рекомендовано якнайшвидше після їх сприйняття; ті випадки, коли відомо, що те, що сталося, може сильно занепокоїти дитини, опитувати не раніше ніж через два-три дні після події (протягом цього часу, емоційна напруга знизиться в результаті гальмування процесів пам'яті; спостерігається явище ремінісценції, тобто «виникнення» в пам'яті деталей, які неможливо було відтворити одразу після інциденту. Крім того, до моменту допиту неповнолітнього слідчий повинен володіти основною інформацією про його психологічні особливості. Цю інформацію можна отримати від батьків і вчителів.

На початку допиту слід встановити з неповнолітнім психологічний контакт. У цьому випадку доцільно враховувати наступне: спілкування з сором'язливими дітьми, які важко йдуть на контакт слід починати з прямого звернення до них, краще починати розмову з особою, яка її супроводжує, поступово залучаючи дитину до розмови; щоб бути залученим підтримкою дитини, необхідно підтримувати природню поведінку; коли контакт з дитиною не встановлений, можна вдаватися до того, що діти часто цікавляться людьми, які цього не звертають увагу на них, і, звикнувши до їх присутності, самі починають встановити контакт з ними.

Слід зазначити, що питання слід задавати спокійним тоном, формулювати їх просто, чітко, лаконічно і зрозумілою для дитини мовою з урахуванням її вікових і психологічних особливостей, а також уникати використання складних мовленнєвих конструкцій. При цьому з'ясовуються однакові обставини у дітей різних вікових категорій, використовуючи різні формулювання питань:

молодшим дітям легше давати відповіді на відкриті запитання, які починаються зі слів «хто», «що», «де», ніж на питання, що починаються зі слова «чому»; такі заклики, як: «Ви повинні це пам'ятати!» є неприйнятними; «Ти не міг, забудь про...» [6, с. 96]. Крім того, необхідно пам'ятайте наступне: перше питання про подію необхідно, щоб дитина сприйняла як природне продовження розмови; доцільно уникати, якщо можливо питання, на які є можливість відповісти «так» або «ні», щоб отримати більш розгорнуту відповідь; не формулювати навідних запитань.

Висновки з проведеного дослідження. Варто відзначити, що представлені психологічні особливості неповнолітнього доцільно враховувати під час проведення досудового провадження, оскільки це сприяє не лише налагодженню якісної взаємодії між представником правоохоронних органів та дитиною, а й скласти об'єктивну оцінку зрілості особи відповідно до віку, можливості використати отримані дані для подальшого проведення слідчих дій.

Список літератури:

1. Андреев О. О. Розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2007. 20 с.
2. Балац Р. М. Особливості вивчення особи неповнолітнього у кримінальному провадженні. *Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування*. Харків, 2019. С. 201–203.
3. Борох А. Ю., Костенко М. В. Психологія допиту неповнолітніх свідків. *Науково-практична конференція*. Миколаїв, 2019. С. 135–138.
4. Гусак А. П. Основні криміналістично значущі властивості особи неповнолітнього, що вивчаються при підготовці досудової доповіді. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право*, 2022. Т. 33 (72) № 1. С. 75–79.
5. Кашпур А. С., Сокиран Ф. М. Допит неповнолітнього: криміналістична та психологічна характеристика. *Ūridična psihologija*. 2021. № 2 (29). С. 61–69.
6. Коваленко Л. Тактико-психологічні аспекти допиту в суді неповнолітнього свідка у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4 (16). С. 93–100.
7. Ковальчук З. Я. Психологічні особливості допиту неповнолітніх у процесі проведення оперативно-розшукових заходів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2010. №1. С. 156–165.
8. Кримінальний кодекс України, Редакція від 27.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (ДАТА ЗВЕРНЕННЯ: 07.02.2023).
9. Мушинська О. В. Гендерні особливості смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.06. Харків, 2005. 171 с.
10. Петечел О. Ю. Використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового розслідування: автореф. дис... канд. юрид. наук: 19.00.06. Київ: [б. в.], 2009. 19 с.
11. Сабуров А. С. Юридична психологія. Київ: ТП Пресс, 2003. 208 с.
12. Сіренко М. В. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або за їх участю: методичні рекомендації. Сєверодонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 100 с.

Puzyrov Ye.V., Romaniv V.P. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE PERSONALITY OF A JUVENILE AS A PARTICIPANT IN PRE-TRIAL PROCEEDINGS

The article examines psychological knowledge about the personality characteristics of minors, which serve as a prerequisite for high-quality and legal pre-trial proceedings. It is noted that the role of the minor in the case will be determined by age and gender, characteristics, mental health and social status. It is stipulated that the juvenile period occupies a significant interval of time, which includes six periods of development. It is noted that since the emphasis in the article is on a juvenile offender, periods starting from 7 years were considered in detail. It was noted that the psychological feature of minors is the easy influence of suggestion from the outside, which exerts a significant influence on actions and decision-making. Considerable attention is paid to teenagers, who, against the background of their own personal and social restructuring, are the most common group of juvenile delinquents. According to the presence of illegal actions in their life experience, interaction at the stage of pre-trial proceedings can be significantly complicated. Two groups of factors that characterize the criminal actions of minors are outlined. The factors influencing the destructive formation of a minor's personality, the formation of a tendency to deviant and delinquent behavior are indicated. The list of issues that require clarification of the specifics of the living conditions and upbringing of a minor at the pre-trial stage of proceedings is specified. Emphasis is placed on the need to use the child's psychological capabilities to the fullest, taking into account psychophysiological capabilities. Characteristic signs of offenses committed by minors are noted. It was emphasized that the study of the moral and psychological properties of the minor's personality is of great importance for the investigation. It is indicated that the gender of the minor plays an important role in choosing the correct interrogation tactics. The specifics of preparation and interrogation of a minor are determined.

Key words: *pretrial proceedings, juvenile, interrogation, personal characteristics, mental state, emotional sphere, social environment.*